

ІНСТИТУТ ПРИЙМАЦТВА В ТРАДИЦІЙНІЙ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Прагматичність української народної культури щодо вирішення проблем соціально-девіантного порядку: сирітства (часткового чи повного), незаконного народження, каліцтва та інших суспільних анормальних явищ, виявлялася, зокрема, у функціонуванні інституту приймацтва, що може розглядатися як один із форм соціалізації підростаючого покоління через посередництво громади, односельчан (в якості безпосередніх агентів-суб'єктів цього процесу).

"Приймацтво" не було виключно українським соціокультурним та звичаєво-правовим явищем. Аналогічна соціальна практика існувала у багатьох народів світу (наприклад, у японців, філіппінців та ін.), яка, не зважаючи на свої універсальні вихідні риси, мала конкретно-історичну специфіку та етнокультурні особливості в кожному окремому випадку.

Соціалізуючий характер цього інституту полягав у тому, що приймаки отримували можливість повноцінного включення в селянський макросвіт завдяки проходженню усіх необхідних етапів культурної трансмісії: від самого народження й аж до досягнення ними повноліття.

Як засвідчують джерела, звичаєве право українців досить ретельно і послідовно захищало права цієї категорії вихованців, що в інституті приймацтва знаходило своє відображення у формі існування таких процедур, як усиновлення та опікунство.

Свого часу цьому звичаєво-правничому інституту в системі української етнокультури XIX – поч. XX ст. приділив свою увагу відомий дослідник того часу П.М.Дашкевич. У своїй статті "Гражданский обычай – приемачество у крестьян Киевской губернии"¹, він намагався проаналізувати це явище народного життя та особливості його побутування в локальному вимірі – на прикладі Київської губернії. Під поняттям "приймацтво", зокрема, він розумів "всякий прием в данную семью лица или целой семьи в качестве своих, срочно или навсегда, независимо от того, составляют ли принимаемые родню или чужих". При цьому він наголошував на тому, що "примачество обнимает гораздо больший и разнообразный круг гражданских правоотношений, чем усыновление; последнее является одним из разнообразных видов приемачества"².

Виходячи з цього, він запропонував свою класифікацію цього соціокультурного та звичаєво-правничого явища, що зводилося у нього до існування шести різновидів приймацтва:

- 1) приймаки – зяті;
- 2) приймаки – сімейні, умовно усиновлені, родичі чи сторонні особи;
- 3) приймаки – безумовно усиновлені, малолітні та неповнолітні, але не одружені;
- 4) приймаки – малолітні, переважно сироти, взяті на виховання "до повноліття", що зветься по місцевому "гудованці" чи "вихованці" чи ж "вихованки";
- 5) приймаки – до смерті, приречені на безшлюбне життя, мало придатні до праці через фізичні чи душевні вади;
- 6) приймаки – сімейні, на термін до віку дітей особи, що приймає³.

Крім того, це явище стало об'єктом вивчення російського дослідника XIX ст. С.В.Пахмана. Він у другому томі своєї роботи "Обычное гражданское право в России. Юридические очерки"⁴ досить педантично, проте з нормативістських позицій намагався підійти до з'ясування сутності "приймацтва" загалом. Однак, слід віддати належне дослідницькому прагненню провести ригористичний, скрупульозний аналіз цього соціального інституту, класифікувати його за певними таксономічними одиницями тощо.

Натомість, інший дослідник звичаєвого права, а також член Комісії для виучування звичає-

вого права України (діяла у 1918 – 1934 рр.) Є.Єзерський у своїй праці “Про виділи приймаків за вибоками земельних Судових Комісій Київщини”⁵ зупинився на проблемі поділу власності між господарем та різними категоріями приймаків (годованцями, вихованцями), що вкрай загострилася через невідповідність та суперечливість нового радянського законодавства щодо трактування звичаєво-правових відносин в тогочасному українському селі.

В другій роботі – “Вплив звичаю на судову практику” (Студії над приймацтвом)⁶ – Є.Єзерський розглядав питання співвідношення звичаю та офіційного права на прикладі функціонування в українській культурі інституту приймацтва тощо.

Крім того, окремі аспекти даної проблеми знайшли своє відображення у роботах М.Данильченка⁷, І.Оршанського⁸, етнографічній розвідці про гуцулів Р.Кайндля⁹, а також працях О.Ефіменко¹⁰, П.Чубинського¹¹, В.Шухевича¹² тощо.

Стосовно ж праць сучасної доби, то слід зауважити, що, на жаль, ця тема є не достатньо репрезентованою в існуючому науковому просторі України.

Частково в контексті розгляду інших питань, до тематики приймацтва зверталися в своїх роботах такі вчені, як Ю.Гошко¹³, Р.Чмелик¹⁴, автори монографічних праць “Бойківщина”¹⁵, “Гуцульщина”¹⁶, “Общественный семейный быт и духовная культура населения Полесья”¹⁷ та ін.

Предметом же нашої уваги будуть два різновиди приймацтва, а саме: приймаки, які набули статусу усиновлених (категорія сиріт, малолітніх, неповнолітніх дітей) та приймаки – так звані “вихованці”, “годованці” (малолітні, переважно сироти), узяті на виховання до настання повноліття з усіма звичаєво-правничими відносинами, що витікають з даного факту.

В народній культурі українців бездітність трактувалася як велике нещастя, як гріх і відповідно засуджувалася з боку громади¹⁸, що було зрозумілим з огляду на необхідність забезпечення сталої генераційної репродукції сільської локальної спільноти, уникнення всякого роду дисфункцій та потрясінь у людській життєдіяльності як ритуального (порушення бінарних опозицій), так і утилітарно-практичного характеру (необхідність відтворення трудових ресурсів, продовження роду тощо).

Тому бездітні батьки шукали різних способів вирішення цієї проблеми, вдаючись до послуг різного роду цілителів, знахарів, відвідуючи християнські святині, співаючі акафісти, а також намагалися іншим чином через обрядово-символічні форми стимулювання репродуктивного начала (в циклі весільної, родильної обрядовості) забезпечити позитивний результат – народження дітей¹⁹.

Одним із таких варіантів уникнення бездітності в традиційній культурі українців виступав, зокрема, інститут приймацтва, що набув досить широкого розповсюдження, часто залишаючись єдиною альтернативою для бездітних подружніх пар. Наявність дітей в сім’ї, як ми знаємо, була запорукою збереження її цілісності, визнання повноцінності та функціональності з боку сільської громади.

Лабільність, гнучкість цього інституту засвідчувала його локальна специфіка, яка найкраще відбивала адаптивний характер, пристосованість моделі приймацтва до реальних умов життєдіяльності того чи іншого сільського колективу (що знаходило своє відображення у варіації та поширеності тих чи інших видів приймацтва в різних регіонах України).

Отже, розпочнемо аналіз соціалізаційної ролі “приймацтва” на прикладі розгляду процедури усиновлення-удочеріння в українській етнокulturі.

Як ми вже зазначали, в Україні відсутність дітей розглядалася як кара за гріхи, а тому бездітні господарі здебільшого намагалися усиновити когось, щоб було коло кого віку доживати. Найчастіше брали дитину із сім’ї родичів, де було багато дітей. Усиновлювали також й хлопчиків сімейні пари, які мали лише доньок. Крім того, як зауважував П.Дашкевич “случається усиновление детей бедных родителей, многосемейных, с их согласия, и незаконнорожденных, с согласия их матери, если впоследствии отец ребенка на ней не жениться, или сама его мать вступит в брак с другим”²⁰.

Тому, якщо в бездітній сім’ї вмирили новонароджені, то за існуючим повір’ям, потрібно було усиновити чи удочерити чужу дитину. Як приклад, можна навести такий факт: у подружжя с. Копани померло шестеро дітей, не доживши до року. Тоді вони усиновили немовля з п’ятидільної сім’ї вдівця сусіднього села Воздвижнівка (Гуляйпільський район, Запорізький обл.). Цікаво, що через п’ять днів після усиновлення в них народилася дівчинка, яка згодом вижила.

Прийомну дитину і свою батьки видавали за близнюків. Після цього в них народилося ще четверо дітей²¹.

Вдавалися до усиновлення, як засвідчує Р.Кайндль, й у тих випадках, коли хотіли покарати неслухняних і непокірних дітей, причому вони частково або зовсім втрачали майно рідних батьків²².

Про поширеність даного явища (усиновлення чужих дітей) в народному житті українців свідчить той факт, що так, наприклад, на Поліссі з 1766 досліджених сімей більш ніж в 120 сім'ях жили прийомні діти²³.

При цьому варто відзначити, що приймацтво розглядалося як усиновлення лише тоді, коли приймаюча сторона оголосила родичам сироти чи сусідам, що вона бере дитину "за свою", тобто за сина чи доньку²⁴.

З письмових джерел, насамперед, з рішень волосних судів довідуємося про те, що усиновлення здійснювалося шляхом "простого приєма усиновленого в дом усиновителя, порядком домашнім" (Київщина, Катеринославщина)²⁵ або ж при дотриманні деяких "формальностей", коли вимагалось, щоб усиновитель заявив про факт усиновлення у волосному управлінні (з нього, крім того, могла братися підписка у тому, що він виділить усиновленій дитині рівну з рідними дітьми частину майна)²⁶.

Однак, як правило, під час усиновлення дитини, не укладалося ніяких письмових угод, оскільки, за словами Дашкевича, "все это происходит на глазах у всех; обо всем этом знает и без того все село, "вся громада": каждому в селе известно, если кто умрет, сколько осталось у него детей, кто их забирает и на каких условиях"²⁷.

Той же П.Дашкевич наводить тільки один приклад (Київщина) письмової угоди у присутності свідка (священника) з докладанням церковної печатки, за якою вдова, віддаючи одного зі своїх малолітніх синів на усиновлення своєму бездітному братові, зобов'язалася не вимагати назад дитину, якщо усиновлювачі не будуть її ображати²⁸.

За словами російського дослідника звичаєвого права XIX ст. С.Пахмана, до практики письмової фіксації факту приймацтва могли вдаватися у випадку, коли у приймаки йшла вже повнолітня людина. В цьому разі, відносини між обома сторонами (приймаком та особою, що приймає) скріплювалися у формі спеціальної угоди – "умовля", "розписки", де фіксувалися обов'язки та права приймака, у тому числі й майнові тощо²⁹.

Своєрідним різновидом гарантування майнових прав усиновленого приймака (під час розподілу спадку) були так звані "духівниці" чи духовні заповіти, що являли собою форму сімейного договору між обома сторонами³⁰.

У свою чергу, усиновлені у селах розглядалися як рідні діти, а отже, користувалися усіма правами законних дітей. Про це свідчать вже згадувані рішення волосних судів, де мова йде про те, що узяті під час малолітства "в приєми" за сина, розглядають його як спадкоємця, який має право на наділ усиновлювача не тільки після його смерті, але й за життя останнього. До того ж, рішення цих судів визнають можливим, у випадку сімейних чвар, провести розподіл наділу усиновлювача між його рідними дітьми та усиновленими приймаками³¹.

Натомість, усиновлені дівчата-приймачки також користувалися правами рідних дочок: до них або брали зятя-приймака, з правом на наділ, або ж видавали їх на сторону, забезпечуючи приданим – "скринєю"³².

Бувало і так, що дитина, узята спочатку на виховання, згодом, через смерть дітей приймаючої сторони, могла бути усиновленою з набуттям відповідно усіх прав законного спадкоємця.

Перебуваючи в сім'ї на становищі сина, приймак ніс по відношенню до прийомних батьків ті ж обов'язки, що їх, зазвичай, несли діти щодо своїх батьків. За порушення правил поведінки, непослух прийомних батьків, приймак міг бути покараний різками або в якийсь інший спосіб³³.

Стосовно другого різновиду приймацтва, а саме, категорії так званих "вихованців", "годованців", то воно фактично збігалося з процедурою опікунства.

Право на опіку малолітніх та сиріт мали, передусім, родичі (причому прерогатива віддавалася родичам чоловіка, а не жінки³⁴). На Закарпатській Бойківщині такий опікун, приміром, називався "митар"³⁵.

Що ж до родичів, котрі мали право на опіку, то перевага часто віддавалася неодруженому братові чи заміжній сестрі³⁶.

Архівні джерела свідчать про те, яку роль відігравала громада в процесі призначення опі-

кунів, зокрема, з середовища найближчих родичів. Так, наприклад, у 1813 році в селі Врублевичі померли батьки, залишивши двох малолітніх дітей. Громада вирішила передати їх опіку сестрі чоловіка, яка жила у Старому Селі. Перед оформленням опікунства громада с. Врублевичі своїм листом вимагала від громади Старого Села, щоб вона, перш за все, описала майно. Крім того, щоб дала підтвердження, чи чоловік сестри померлого брата є добрим господарем, чи може він відповідати за виховання дітей³⁷.

За словами М.Данильченка, значення опіки в селянському побуті полягало в тому, щоб виховати сиріт та зберегти їхнє майно³⁸.

Про це свого часу писав й П.Чубинський, зазначаючи, що звичай зобов'язує опікунів, приймаючи сторону залишити у цілісності існуюче майно та приплід від худоби³⁹.

Мала місце на Гуцульщині також своєрідна форма "годованства", відповідно до якої годованцями виступали не юні або бідні особи, а здебільшого самостійні й заможні господарі. Старі, частіше безсімейні гуцули "усиновлювали" їх за умови, що вони будуть доглядати названих батьків до самої смерті і, зрештою, належно поховать, за що й отримують їхнє майно⁴⁰.

Цікаво, що таких "прийманих дітей" обирали нерідко серед євреїв, бо припускалося, що вони будуть дотримуватися взятих на себе зобов'язань заради власної вигоди: зате з родичами надзвичайно рідко вступають у такі відносини, від них найменше можна сподіватися дотримання обов'язків, бо вони вважають, що й без того мають право на спадщину⁴¹.

Натомість, приймаки – "годованці" чи "вихованці" на відміну від усиновлених, не вважалися у спорідненості ані з вихователями, ані з їхніми сім'ями і шлюби між ними укладалися вільно подібно до того, як це мало місце між однофамільцями⁴².

Крім того, ця категорія приймаків у більшості випадків носила лише "прізвисько" (вуличну кличку) своїх вихователів. Однак, в обох розглянутих різновидах приймацтва, приймаки називали своїх приймачів батьками, а останні перших – дітьми. Непокора чи образа з боку приймаків по відношенню до прийомних батьків каралася волосними судами з тією ж суворістю, що й образа дітьми своїх рідних батьків⁴³.

По досягненню повноліття вихователі повинні були винагородити "вихованця" чи "вихованку" за їхню працю шляхом справляння весілля, забезпечення одягом, худобою, грошима чи ж наданням допомоги під час облаштування свого господарства, будівництва хати, а інколи й виділенням невеликої ділянки присадибної чи польової землі⁴⁴.

Критерієм винагороди приймаків виступала їхня участь у веденні спільного сімейного господарства. Іншими словами, трудовий еквівалент вимірювався кількістю та якістю вкладеної приймаком праці за час перебування в сім'ї опікуна, вихователя тощо⁴⁵.

В разі ж виникнення суперечок між приймаком та його вихователем, волосні суди керувалися саме цим трудовим принципом при винесенні остаточних рішень. Як правило, звичаєве право було на боці приймаків, звісно ж, за умови, якщо при виділенні майна якимось чином порушувалися їхні права та інтереси⁴⁶.

Підсумовуючи цей невеликий огляд соціалізаційної ролі та значення окремих різновидів інституту приймацтва в традиційній культурі українців, повинні, передусім, відзначити такі важливі моменти:

по-перше, одним з активних суб'єктів-агентів соціалізації виступала сільська громада, яка з огляду на необхідність повноцінного генераційного відтворення локальної спільноти, змушена була вирішувати проблему бездітності шляхом регулювання процедури усиновлення-прийому дітей в сім'ю;

по-друге, ця її роль виявлялася також у процесі призначення опікунів та подальшого нагляду за становищем приймаків-"вихованців", "годованців" у прийомних батьків, включно до досягнення ними повноліття;

по-третє, визначальним для нормального перебігу процесу соціалізації виступала інкорпорація індивіда в систему соціонормативної культури, засвоєння адекватних норм та моделей поведінки, гендерних ролей чоловіка та жінки, реалізація репродуктивної функції тощо. А це було не можливим без проходження усіх рівнів культурної трансмісії та передачі етнокультурної інформації. А тому саме завдяки інституту приймацтва ставало можливим створення для індивіда відповідного, так би мовити, соціалізаційного середовища, належних умов виховання та подальшої передачі етнокультурного досвіду співжиття всередині сільської спільноти.

¹ Дашкевич П.М. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии. // Юридический вестник. – М., 1887. – № 8. – С. 539–565.

² Там само. – С. 538.

³ Там само. – С. 539.

⁴ Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки. – Т. 2. (Семейные права, наследство и опека). – СПб., 1879.

⁵ Єзерський Є. Про виділи приймаків за вирами земельних Судових Комісій Київщини. // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 18–31.

⁶ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом). // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 231–270.

⁷ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1869. – Вып. 1.

⁸ Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному. – СПб., 1879.

⁹ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000.

¹⁰ Ефименко Александра. Исследование народной жизни. Обычное право. – Вып. 1. – Москва, 1884.

¹¹ Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. – Т. 6. – СПб., 1872 (далі – Труды); його ж. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. // Записки Импер. Рус. Геогр. Общества по Отдел. Этнографии. – Т. 2. – СПб., 1868. – С. 679–715.

¹² Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. V. – Львів, 1902.

¹³ Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999.

¹⁴ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 1999.

¹⁵ Гошко Ю.Г., Здоровега Н.І., Сявавко Є.І. Сім'я та сімейний побут. // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 181–193.

¹⁶ Мардаревич Б.С. Звичаєве право. // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 230–243.

¹⁷ Курилович А.Н., Худаш Л.С. Структура семьи и внутрисемейные отношения. // Общественный семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск, 1987. – С. 118 – 133.

¹⁸ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. – Ф. 1-6. – Спр. 622. – Арк. 175; Сумцов Н.Ф. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. ССХІІ. – Ноябрь. – СПб., 1880. – С. 69.

¹⁹ Яцуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и крестин. // Киевская старина. – Т. XLII. – К., 1893. – С. 74; Вовк Ф. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 206; Шухевич В. Вказ. праця. – С. 52; Дерлиця М. Селянські діти. // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 121.

²⁰ Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 553; Пахман С.В. Вказ. праця. – С. 199.

²¹ Чмелик Р. Вказ. праця. – С. 69.

²² Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 39–40.

²³ Курилович А., Худаш Л.С. Вказ. праця. – С. 133.

²⁴ Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 554.

²⁵ Труды комиссии по преобразованию волостных судов (далі – ТКПВС). – Т. 5: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб., 1874. – С. 525.

²⁶ ТКПВС. – Т.5. – С. 177, 199.

²⁷ Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 554.

- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Пахман С.В. Вказ. праця. – С. 197.
- ³⁰ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф.10. – Од. зб. 1097. – Арк. 6, 93, 149.
- ³¹ Чубинский П.П. Труды... – Т. 6.
- ³² Там само.
- ³³ Пахман С.В. Вказ. праця. – С. 193.
- ³⁴ Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 5; Гошко Ю.Г. Вказ. праця. – С. 279.
- ³⁵ Гошко Ю.Г., Здоровега Н.І., Сявавко Є.І. Вказ. праця. – С. 184.
- ³⁶ Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 4.
- ³⁷ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. – Арк. 373.
- ³⁸ Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 4.
- ³⁹ Чубинский П.П. Очерк народных юридических обычаев... – С. 700; Труды... – Т. 6. – С. 57–58.
- ⁴⁰ Кайндль Р.Ф. Вказ. праця. – С. 40; Шухевич В. Вказ. праця. – С. 44; Пахман С.В. Вказ. праця. – С. 197; О праве наследования у крестьян Харьковского уезда (продолжение). // Харьковский сборник. – Харьков, 1895. – Вып. 9. – С. 218–219.
- ⁴¹ Там само. – С. 40.
- ⁴² Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 1.
- ⁴³ Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 557.
- ⁴⁴ Чубинский П.П. Труды... – Т. 6. – С. 58.; Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 556.
- ⁴⁵ Ефименко Александра. Вказ. праця. – С. 157; Дашкевич П.М. Вказ. праця. – С. 556.
- ⁴⁶ Чубинский П.П. Труды... – Т. 6.